

Christian IV's mønter fra Wolfenbüttel 1627

Af Sven Aagaard

Under Trediveårskrigen 1618-1648 blev der i 1627 i Christian IV's navn slået guldmønt, speciemønt, samt småmønt i form af gutergroschen i Wolfenbüttel beliggende i Niedersachsen, 13 km syd for Braunschweig.

Artiklen fremlægger en stempelundersøgelse af registrerede mønter med oplysning om mønternes proveniensforhold. På baggrund af stempelundersøgelsen og mønternes koblingsforhold præsenteres en revideret typologi. Afslutningsvis beskrives kort den historiske baggrund for udmøntningen.

En redegørelse for udmøntningen ud fra nyligt genfundne regnskabstal er givet af Michael Märcher på siderne 54-58 i nærværende tidsskrift.

Stempelundersøgelse

Undersøgelsesmateriale

Til grund for stempelundersøgelsen ligger eksemplarerne i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (KMMS), Nationalmuseet, København; Kulturhistorisk Museum, Randers; Odense bys museer; Den gamle by i Århus (størstedelen af samling stjålet); Kulturhistorisk Museum, Oslo; Norges teknisk-naturvitenskapelige Universitet, Trondheim; Universitetet i Bergen, Bergens Museum; Sveriges ekonomiska Museum, Kungl. Myntkabinettet (KMK), Stockholm; Arkeologiska institutionen och historiska museet, Lunds Universitet, Lund; Staatliche Museen zu Berlin¹ og Staatliche Kunstsammlung, Dresden². Endvidere er stempelbestemt tilgængelige katalogafbildninger³. Endelig og ikke mindst er benyttet Schous hovedkartotek og supplerende kartotek af løse stanniolaaftryk⁴, som i dag begge opbevares på KMMS, og som bl.a. har givet mulighed for at identificere 12 ud af 13 eksemplarer i den pt. utilgængelige L.E. Bruuns Hovedsamling⁵.

Referencer til bl.a. Guildal og Glückstadt i proveniensoversigterne er baseret på nævnte stanniolaaftryk. I almindelighed er stanniolaaftrykkene erfaringsvis vanskelige/umulige at bruge til proveniensundersøgelser, da de hyppigt fremviser falske stempelskader og stempelevner pga. af utilsigtede krympninger af stanniolen i forbindelse med fremstillingen af aftrykkene. Wolfenbüttelspecier er imidlertid så groft prægede og har generelt så markante prægeskader, at auktionseksemplarer uden problemer kan genkendes ud fra stanniolaaftrykkene.

Undersøgelsen foregiver ikke at være komplet, og har bl.a. kun inddraget få museumssamlinger uden for Skandinavien. Sandsynligheden for at finde nye stempler og stempelkombinationer af guldmønt og speciemønt er formentlig meget beskedent, hvorimod både nye stempler og stempelkombinationer med stor sandsynlighed vil kunne findes blandt ikke undersøgte gutergroschen. Såfremt sådanne opdages, er det forfatterens håb, at de senere vil blive publiceret som supplement til nærværende beskrivelse. Antallet af stempelbestemte mønter er oplyst under de respektive nominaler.

Noter er placeret bagerst i artiklen, side 52

Undersøgelingsmetode

Stempelantallet er for alle nominaler så beskedent og stemplerne generelt så forskellige af udseende, at undersøgelsen i princippet kunne være udført visuelt. For at muliggøre en ensartet præsentation af de anvendte stempler er dog anvendt mikroskoptegnetemetoden⁶, hvorved prægestemplerne har kunnet aftegnes og dokumenteres⁷.

Oversigt over nominaler og registrerede typer⁸

2 dukat	1 dukat	Guldgylden	2 specie	1 specie	Gutergroschen	12 pfennig
T1, T3	T2, T4	T5	T12	T6 - T11, T13 - T14	T15.1 - T15.5, T16.1 - T16.3	T17

Tabel 1. Typenumre (T) for de respektive nominaler

Guldmønter

Der kendes 2 dukater, 1 dukat og én guldgylden, hvortil der i alt er anvendt 5 stempler. Der er i alt stempelbestemt 9 guldmønter.

2 dukat (6,981 g – 98,6 % – 6,884 g)⁹

F1

B1

*Quid non pro religione
= Hvad gør man ikke for
religionen?*

T1 (B-, H. 2B, S. ej, Sieg 199.2). Stempelkombination F1/B1. (Offentlig 1/privat 0).

F1: Kronet C4 inden for perlering. Omskrift: "QVID·NON·PRO·RELIGIONE·1627·"

B1: Kronet, indbuget våbenskjold inden for perlering. På begge sider af skjoldet 2 rosetter.

Styrepunkter for disponeringen af stemplet over begge skjoldhjørner samt på begge sider af rosetterne.

Omskrift: "MONE·REGIS·DAN·NOR·VICAR·PHI·REIN C:S ♣".

Registreret eksemplar: KMMS (6,89 g, GP 2890.969, ex. Axel Ernst¹⁰, ex. Adolph Hess' Nachf., Frankfurt a. M., 16. februar 1931/141).

1 dukat (3,490 g – 98,6 % – 3,442 g)

F1

B1

T2 (B716, H. 1B, S. 3, Sieg 198.2). Som T1. (Offentlig 3/privat 1).

Registrerede eksemplarer: KMMS (3,46 g, RP 767, ex. Foss/361); KMK (ex. Devegge/1230, ex. Timm/8a); Benzon/609 = Bech/284 = LEB/5528; Bille-Brahe = LEB dublet/2021 = Schulman 1932 = ZII/102.

2 dukat (6,981 g – 98,6 % – 6,884 g)

F2

B1

T3 (B715, H. 1A, S. 1, Sieg 199.1). Stempelkombination F2/B1. (Offentlig 1/privat 1).

F2: Kronet C4, der bryder perlering. Omskrift: "QVID·NON·PRO·RELIGO:1627".

Registrerede eksemplarer: KMMS (6,97 g, RP 766, ex. Foss/362); Rag I/310¹¹.

1 dukat (3,490 g – 98,6 % – 3,442 g)

F2

B1

T4 (B715a, H. 2A, S. 2, Sieg 198.1). Som T3. (Offentlig 1/privat 0).

Registreret eksemplar: KMMS (3,35 g, BP 184). Støbte eksemplarer i sølv af T3-T4: Bille-Brahe = LEB/5527; Bergen Museum; Glückstadt/1721 (ex. Mansfeld-Büllner).

Guldgylden (3,249 g – 76,0 % – 2,470 g)

F3

B2

T5¹² (B-, H. T1, S. ej, Sieg 197). Stempelkombination F3/B2. (Offentlig 1/privat 0).

F3: Kronet C4, der bryder perlering. Omskrift: "QVID·NON·PRO·RELIGIO:".

B2: Omskrift: "MONE:REGI:DAN:NOR VICARI PHI:REINH· C:S ❁".

Midtskrift inden for perlering: "❁ I ❁ GOLDT: GVL 1627 ❁".

Registreret eksemplar: Staatliche Museen zu Berlin/18200895¹³.

Kronologi af guldmønt

Ifølge Märchers redegørelse i nærværende skrift er guldmønt med guldgylde som sidste nominal slået efter speciemønt og/eller gutergroschen. Da forsidestempelen anvendt til guldgylde også er brugt til gutergroschen, må guldgylde være slået før disse, idet genbrug af et meget lidt brugt forsidestempel fra en udmøntning af guldmønt må anses for at være det mest sandsynlige produktionsforløb. Forsidestempelen F1 anvendt til T1/T2 minder mere om speciemønt end T3/T4, hvis forsidestempel F2 stilmæssigt ligner de efterfølgende gutergroschen.

Sølvmønter

Speciedalere (29,232 g – 88,8 % – 25,984 g)

Der er i alt stempelbestemt 107 speciedalere og én dobbelt speciedalere. Mønterne betegnes populært hanrejsdalere (se nedenfor under den historiske redegørelse).

Holger Hede opererer i sit møntværk kun med 3 typer af specier (H. 3A, H. 3B og H. 5), hvor adskillelsen af H. 3A og H. 3B udelukkende er baseret på årstallets placering¹⁴. Dette er en forsimpning i forhold til Schou¹⁵, som bl.a. har bemærket forskellen i udsmykningen af bagsidens øvre skjoldhjørner. Heller ikke Schou gør dog nogen bemærkning om forskellene i C'ets udformning og forsiring, hvorfor en fuldstændig dækkende typologi heller ikke lader sig udlede af Schous møntværk.

F4

B3

T6 (B722, H. 5, S. 11, Sieg 196). Stempelkombination F4/B3. (Offentlig 7/privat 14).

F4: Kronet, forsiret C4 inden for ring. Overdimensioneret og stærkt forsiret lukket krone. C'ets ender kløvede. Omskrift: "QVID NON PRO RELIGIONE. ❁".

B3: Våbenskjold med hankformede forsiringer, der når over de øvre skjoldhjørner, inden for ring. Ved midten af skjoldet opdelt årstal over kraftigt forsirede nedre skjoldhjørner. Over skjoldet stor forsiret lukket krone. Omskrift: "MONET REGIS DAN NORW VICARII PHILIP REINH COM S:❁".

Registrerede eksemplarer: KMMS (28,50 g, RP 773, ex. Foss/359); LEB/5536 (ex. Benzon/617); Kulturhistorisk Museum, Oslo; Bergen Museum (ex. Mohr/2640, ex. Timm/700); Trondheim Museum; KMK; Staatliche Museen zu Berlin/18250998; ABR 856/5177; Bech/289 = Künker 18/1636 = HØI 125/2783 = Künker 80/2717 = ABR 860/171; Wilcke III/254¹⁶ = Reff = OMH 18/819; Bille-Brahe = OMH 17/654 = Oldenburg 1989/725 = Nordjyllands Møntauktioner/124 = Lerche/710 = JDK 1/1164; Busso Peus 290/1316; Glückstadt/1726¹⁷ = Busso Peus 323/2674; Guildal/828 = Rag I/312 = PHK 8/107 = OMG 5/1370; Hamburger 2/7013 (samling Max Ritter v. Wilmersdörffer) = Künker 212/4064; Hamburger 2/7017 (samling Max Ritter v. Wilmersdörffer) = Künker 212/4063 = Giessener 221/3295; Hede I/284; Horn 24/65 = HØI 10/1632; L. Chr. Petersen/616 = Haunstrup/325; Schou/289 = Horn 14/54 = Horn 26/23a = ABR 645/226 = HØI 125/2784 = OMG 6/982¹⁸; Rosenberg 1931 (Frankfurt) = Z5/94.

F5

B4

T7 (B721, H. 3B, S. 10, Sieg 195). Stempelkombination F5/B4. (Offentlig 8/privat 19).

F5: Kronet, forsiret C4 inden for ring. Lav, åben krone uden forsiringer. C'ets ender kløvede.

Årstal ved monogrammet. Omskrift: "QVID * NON * PRO * RELIGIONE *".

B4: Våbenskjold med hankformede forsiringer, der ikke når over øvre skjoldhjørner, inden for ring. Ved øvre skjoldhjørner liljer. Over skjoldet åben, lav krone. Omskrift:

"MONET:R:D:N:VIC:PHIL:REINH:C:S: *".

Registrerede eksemplarer: KMMS (28,71 g, RP 772); LEB/5535 (ex. Bille-Brahe, ex. v. Hemmert/566); Randers Museum; Kulturhistorisk Museum, Oslo; KMK; Lund Museum; Dresden/ANB2520 (28,800 g); Staatliche Museen zu Berlin/18250997; ABR 313/100 = AHL 7/804 = Lerche/709 = Künker 23/3896; ABR 355/29 = Møntboden L1/18 = EBM 9/45 = N&T 682/67; ABR 362/149 = Møntboden L2/5; ABR 856/5176; Busso Peus 283/1526 = Horn 9/165a = PHK 6/86 (fejlagtigt angivet ex. Provinsbanken) = Teutoburger 53/1563 = WAG online 33/982; Giessener 57/1972 = Giessener 63/2037; Glückstadt/1725 = Horn 34/96 = HØI 88/2808; Gorny & Mosch/Giessener 135/4568; Benzon/616 = Guildal/827 = Hede 1/283; Hamburger 2/7016 (samling Max Ritter v. Wilmersdörffer) = Künker 212/4061; Hauberg/3370 = Z2/101 = OMG 8/1464; Künker 95/3794; Künker 212/4062 = Busso Peus 410/2749; LEB dublet/2023 (ex. Lynge/738) = Spink = Schulman 239/2856 = KSH 467/105 = HØI 125/2782; OMH 18/818 (ex. Reff) = HØI 10/1631; Wilcke III/253; Aarhus Museum (stjålet) = ABR 362/149 = Møntboden L2/5 = Horn 20/52. Fandtes hos Bech/288 (ex. Devegge/1240). L. Chr. Petersen/615 = Haunstrup/324.

F5

B5

T8 (B-, H. 3B, S. 9, Sieg 195). Stempelkombination F5/B5. (Offentlig 1/privat 0).

B5: Som B4, men uden liljer ved skjoldets øvre hjørner.

Registreret eksemplar: LEB/5534.

F6

B4

T9 (B.720, H. 3A, S. 8, Sieg 193.2). Stempelkombination F6/B4. (Offentlig 5/privat 7).

F6: Kronet, glat C4 inden for ring. Lukket krone som T6, men mindre forsiret. C'ets ender kløvede. Omskrift: "QVID·NON·PRO·RELIGIONE·A°1627 ❁".

Registrerede eksemplarer: KMMS (28,44 g, RP 771); LEB/5533; KMK¹⁹; Dresden/ANB2521(28,988 g); Staatliche Museen zu Berlin/18250995; ABR 810/5115; Glückstadt/1724 = Broge/464 = Hede I/282 = Künker 266/1628; Guildal/826 = Hjort 2.4.1936/299a = Hede 1955/186 = Rag. II/289; Künker 212/4059; Künker 212/4060; Z1/147. Fandtes hos Bille-Brahe.

F6

B5

T10 (B -, H. 3A, S. 6, Sieg 193.2). Stempelkombination F6/B5. (Offentlig 2/privat 2).

Registrerede eksemplarer: Guildal = LEB/5531; KMK; HØI 129/1667 = ABR 860/170. Fandtes hos Bille-Brahe.

F7

B4

T11 (B719, H. 3A, S. 7, Sieg 193.1). Stempelkombination F7/B4. (Offentlig 3/privat 17).

F7: Kronet, glat C4 inden for ring. Lav, åben krone uden forsiringer. C'ets ender lige afskårne. Omskrift: "QVID·NON·PRO·RELIGIONE·A° 1627 ❁".

Registrerede eksemplarer: KMMS (28,55 g, RP 770); LEB/5532; Staatliche Museen zu Berlin/18250994; ABR 274/108 = HØI 23/1333; ABR 527/169 = Lerche/708 = Künker 23/3895 = HØI 129/1666; Aarhus M. (stjålet) = AHL L56/D88 = AHL L65/551 = AHL 20/929 = AHL 40/2098 = AHL 46/1582 = HØI 88/2807; Bech/287 = ABR 826/5081; Busso Peus 283/1525 = Horn 7/540 = Oldenburg 17/539 = WAG 32/3422; Giessener 57/1973 = Giessener 63/2036 = HØI 127/1613; Hamburger 2/7013 (samling Max Ritter v. Wilmersdörffer) = Künker 212/4057; Guildal/825 = OMH 18/816 (ex. Reff) = Lerche/707 = WAG 4/2016; Hess & Leu 30/323; Horn 34/95 = HØI 9/535 = JDK 4/411; Künker 86/1915; Künker 115/3149; Künker 212/4058; OMG 6/981; Schou/287 = Z2/100; Wilcke III/252. Fandtes hos Glückstadt/1723 = Broge/463.

F8

B5

T12 (2 speciedaler: B717, H. 4, S. 4, Sieg 194). Stempelkombination F8/B5. (Offentlig 1/privat 0).

F8: Som F7, men C'ets ender kløvede.

Registreret eksemplar: KMMS (58,90 g, RP 768, ex. Foss/1121)²⁰.

F8

B5

T13 (B718, H. 3A, S. 5, Sieg 193.1). Stempelidentisk med T12. (Offentlig 5/privat 12).

Registrerede eksemplarer: KMMS (28,35 g, RP 769); Odense Museum; LEB/5529 (ex. O. Thomsen/3143); KMK; Staatliche Museen zu Berlin/18250996; AHL 25/1747 = Frankfurter MH 140/1351; Glückstadt/1722 = Broge/462; EBM 7/61; Ernst I/277; Gerhard Hirsch 28/319; Hamburger 2/7013 (samling Max Ritter v. Wilmersdörffer) = Künker 212/4055; Hauberg/3369 = KSH 467/104; Hess & Leu 44/325; Oldenburg 1/536; Schou/286 = Z4/119 = PHK 7/102 = OMG 8/1462; Wilcke III/251. Fandtes hos Guildal/823 (ex. Benzon/614).

F7

B5

T14 (B718, H. 3A, S. 5, Sieg 193.1). Stempelkombination F7/B5. (Offentlig 2/privat 6).

Registrerede eksemplarer: Kulturhistorisk Museum, Oslo; Bergen Museum (ex. Mohr/2638); Schou (iflg. Schous kartotek) = ABR 844/5075; Künker 116/4637 = HØI 125/2781; Künker 180/381; Künker 212/4056; Benzon/615 = Lynge/737 = Skiferdækker Ernst/162 = Reff = OMH 18/817; Reichmann (Halle) = Z6/109.

Kronologi af speciemønt

I alt er stempelbestemt 107 speciedalere, hvortil er anvendt 5 forside- og 3 bagsidestempler, der kobler til hinanden som vist (fig. 1).

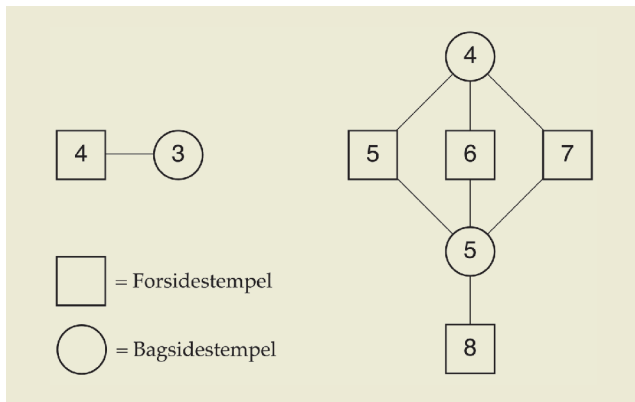
Udmøntningskronologien definerer den valgte typerækkefølge. Som det fremgår af fig. 1, omfatter udmøntningen af speciedalere ét isoleret stempelpar samt 6 stempler forbundet med hinanden i et mindre koblingsnet. Stempelkronologien i koblingsnettet kunne principielt fastlægges ud fra en stempelrevneanalyse²², der dog vanskeliggøres af mønternes generelt dårlige prægning, ligesom analysen ville kræve fysisk adgang til langt flere mønter, end forfatteren har haft adgang til.

Følges princippet om kreative og konforme perioder i stempeludformningen²³, har de mest komplekst skårne stempler været anvendt først. Dette indebærer, at det isolerede stempelpar F4/B3 (T6) må anses for at være det først producerede, mens de mest enkle stempler uden ekstra kronebøjler, et glat C4 og uden liljer ved de øvre skjoldhjørner må være anvendt som de sidste stempler.

En umiddelbar indvending herimod kunne være, at 2 specien (T12) med F8/B5 i så fald placeres sidst i udmøntningen i modstrid med, hvad man normalt ser, hvor multiple specier hyppigst kendes fra de(t) første udmøntningsår. Samtidige eksempler herpå er bl.a. speciemønterne henholdsvis fra Glückstadt 1623-1630 (H. 156-158) og fra København 1624-1647 (H. 55-58, 60-62).

Én bevaret 2 speciedalere 1627 fra Wolfenbüttel repræsenterer dog et alt for spinkelt grundlag til at basere en kronologi på, og der kan principielt sagtens være slået 2 speciedalere af flere af de registrerede stempelkombinationer, som blot siden er gået til (se nedenfor under brugen af specierne).

Fig. 1. Wolfenbüttelspecier 1627 – stempelkoblinger²¹

Sandsynligheden for at sammenkæde mønter til samlede koblingsnet øges selvsagt med antallet af undersøgte mønter. Mønterne må antages at være spredt over et stort geografisk område, så et undersøgelsesmateriale på godt 100 mønter må med rimelig sikkerhed anses for at være fuldt repræsentativt for både udmøntningens stempelforbrug og resulterende stempelkombinationer.

Da T6 (F4/B3) og T7 (F5/B4) er de hyppigst bevarede stempelkombinationer, kan det undre, at de ikke er sammenkædede. Et tilsvarende udmøntningsbillede med en isoleret startmønt eller få isolerede startmønter kendes dog fra flere af Christian IV's "egne" mønter bl.a. københavnske specier 1624 (H. 60-61), Helsingør 1 marken 1607 (H. 95B) og Christiania 8 skillingen 1641 (H. 14A)²⁴.

Der foreligger ingen bevarede arkivalier, der beskriver udmøntningsforløbet på danske og norske møntsteder i 1600-tallet, men de fundne ophold i udmøntningernes start kan tænkes at være fremprovokeret af en godkendelsesproces, som dels har forsinket det videre udmøntningsforløb og dels udløst krav om fremstilling og ibrugtagning af stempler med et ændret møntmotiv.

Gutergroschen (2,165 g – 50 % – 1,082 g)

Værdien af en gutergroschen var 1/24 af en speciedaler. En speciedaler i gutergroschen skulle derfor i henhold til møntfoden indeholde $1,082 \times 24$ gram sølv = 25,968 gram sølv, hvilket kun lå 0,016 gram under det krævede sølvindhold på 25,984 gram i en speciedaler. Gutergroschen må således karakteriseres som fulgode mønter, hvor Philipp Reinhard som assisterende møntherre for Christian IV – i modsætning til, hvad der var gældende for kongens danske småmønt – ikke skaffede sig en ofte ublu ekstrafortjeneste ved udmøntningen. Det høje sølvindhold kan tænkes at være en medvirkende årsag til mønternes nuværende store sjældenhed.

Der er i alt stempelbestemt 9 gutergroschen, samt et blyafslag af en gutergroschen.

T15 Kronet C4, der foroven bryder ring (B733, H. 6B, S. 15-17, Sieg 192.2)

F3

B6-1

T15.1 (S. 16).

F3: Identisk med T5 (guldgylde). (Offentlig 2/privat 0).

B6-1: Omskrift: "NACH-REICHS-SCHROT-V-K ✿".

Midtskrift inden for ring: "✿ I ✿ GVTER GROS: 1627".

Registrerede eksemplarer: Guildal/831 = LEB/5539; Kreber/1543 = Nørregård? = Mohr/2641 = Reichel? = Eremitage Museet. Det vides ikke om eksemplaret er stempelidentisk med T15.1.

F3

B6-2

T15.2 (S. ej). F3 identisk med T5 (guldgylden). (Offentlig 0/privat 1).

B6-2: Omskrift: "NACH REIC...CHROT V K ★".

Midtskrift inden for ring: "★ I ★ GVTER GROS 1627".

Registreret eksemplar: ABR 764/5137.

F9-1

B6-3

T15.3 (S. 15). (Offentlig 1/privat 0).

F9-1: Som F3, men uden punkter i omskriften: "QVID·NON·PRO·RELIGIO".

B6-3: Omskrift: "NACH-REICH-SCHROT-V:K ★".

Midtskrift inden for ring: "★ I ★ GVTER GROS ·1627".

Registreret eksemplar: Bille-Brahe = LEB/5538.

F9-2

B6-4

T15.4 (S. 16). (Offentlig 1/privat 0).

F9-2: Som F3, men omskrift: "QVID·NON·PRO·RELIGIO".

B6-4: Omskrift: "NACH-REICH-SCHROT-V:K ★".

Midtskrift inden for ring: "★ I ★ GVTER GROS: 1627".

Registreret eksemplar: KMMS (B733, 2,30 g, ex. Foss/350).

F9-3

B6-5

T15.5 (S. 17). (Offentlig 1/privat 1).

F9-3: Som F9-2. B6-5: Omskrift: "NACH·REICHS·SCHROT·V·K ★".

Midskrift inden for ring: "★ I ★ GVTER GROS: 1627 .".

Registreret eksemplar: KMK (blyafslag)²⁵. Hauberg = dubletauktion 10.10.1881/940 (B733) = Benzon/621 = oberst C.F. Jørgensen. Eksemplarets udseende og videre skæbne kendes ikke.

T16 Kronet C4 inden for ring (B734-734a, H. 6A, S. 12-14, Sieg 192.1)

F9-4

B6-6

T16.1 (B734, S. 12). (Offentlig 1/privat 0).

F9-4: Omskrift: "QVID ★ NON ★ PRO ★ RELIGIONE ★".

B6-6: Omskrift: "NACH ★ REICHS ★ SCHROT ★ V ★ K ★".

Midskrift inden for ring: "★ I ★ GVTER GROS ★ 1627".

Registreret eksemplar: KMMS (2,05 g, ex. Foss/625).

F9-4

B6-7

T16.2 (B734, S. 12 var). (Offentlig 1/privat 0).

B6-7: Omskrift: "NACH ★ REICHS ★ SHROT ★ V ★ KOR ★".

Midskrift inden for ring: "★ I ★ GVTER GROS 1627".

Registreret eksemplar: KMMS (ex. Mansfeld-Büllner = Glückstadt/1727, KP 1590.38).

F9-5

B6-8

T16.3 (B734a, S. 14). (Offentlig 3/privat 0).

F9-5: Som F9-4, men omskrift: "QVID·NON·PRO·RELIGIONE ✿".

B6-8: "NACH·REICH·SCHROT·V·K ★".

Midtskrift inden for ring: "✿ I ✿ GVTER GROSH ·1627·".

Registrerede eksemplarer: KMMS (1,89 g, ex. Hielmstjerne/99, RP 709.4); Bech/292 = LEB/5537; Staatliche Museen zu Berlin/18250999.

B7

T17 (S. ej, Sieg 191). Ensidig kobberklipping med værdiangivelsen 12 pf(ennig). Forside uden præg.

B7: "✿ ✿ 12. pf. ✿ WOLFE B GARNIS · · 1627 · ✿".

Tegningen er af eksemplaret i Staatliche Museen zu Berlin.

Antages at være slået i Wolfenbüttel under de katolske troppers belejring af byen i efteråret 1627. Da mønten ikke bærer Christian IV's initialer, ser Hede bort fra den i sin beskrivelse af mønterne fra Wolfenbüttel²⁶.

I Staatliche Kunstsammlungen, Dresden, findes der et angiveligt præget eksemplar i sølv (inventarnummer: AQ B8243) med en vægt på hele 4,562 gram, samt et stempelidentisk eksemplar støbt i bly (inventarnummer: AQ B8244) med en vægt på 5,588 gram²⁷. Sølveksemplaret kan ikke umiddelbart indplaceres i en nødudmøntning, og dets identitet og funktion forekommer derfor uvis. Blyeksemplaret vil umiddelbart blive udlagt som et falsum, men kan tænkes at være ægte, hvis den er fremstillet sent under belejringen, hvor prægestemplet kan være gået til.

Mønternes historiske baggrund²⁸

Christian IV, der i sin egenskab af hertug af Holsten var medlem af den niedersachsiske kreds, blev ved sin indtræden i 30 års krigen i 1625 valgt som kredsobert. En af de betydeligste fyrster i kredsen var hertugen af Braunschweig-Wolfenbüttel Friedrich Ulrich (født 1591), hvis mor Elisabeth var søster til Christian IV. Friedrich Ulrich var dog mere til bordets glæder, og hans mor og Christian IV regerede reelt for ham i årene 1616-1622.

Hertugen søgte at holde sig ude af krigen, men måtte i eftersommeren 1625 overlade sit lands hovedfæstning Wolfenbüttel til kongen. Som statholder udnævntes 1. april 1627 grev Philipp Reinhard²⁹ af Solms-Hohensolms, der allerede i foråret 1626 var trådt i kongens tjeneste som oberst.

Af ukendte årsager lod grev Philipp Reinhard angiveligt hertug Friedrich Ulrichs guld- og sølvservice nedsmelte til brug som møntmetal til fremstilling af de beskrevne mønter til betaling af sold til kongens lejetropper.

Våbenskjoldet på 2 dukater, 1 dukat og speciemønt er dobbelt 4-delt og viser følgende:

Minzenberg: Tværdelt, rød og guld.

Solms: Ukronet løve til højre, blå løve på baggrund af guld.

Sonnenwald: Kronet løve til venstre, hvid løve på sort baggrund.

Wildenfels: Sort rose på baggrund af guld.

Efter måneders belejring af byen tvang kejserlige styrker under ledelse af grev Heinrich von Pappenheim byen til overgivelse 10. december 1627 mod, at grev Philipp Reinhard fik frit lejde til at fortrække til Lübeck. Han gik senere i svensk tjeneste og døde i 1635.

Bedømt ud fra Friedrich Ulrichs egne mønter formåede hans respektive møntsteder i Braunschweig-Wolfenbüttel at fremstille særdeles velprægede mønter, herunder stormønt i form af prægtige og motivmæssigt meget detaljerede breddalere med værdier op til 5 daler.

I 1600-tallet frem til 1627 er der dog ikke slået mønt i Wolfenbüttel, og udseendet af især speciedalerne slået i Christian IV's navn kunne også tyde på, at udmøntningen er foretaget af delvist uprofessionelt mandskab og under ugunstige arbejdsforhold. Således er speciedalerne alle slået på ujævne og måske ikke fuldt glødede blanketter, som utvivlsomt har medført fornavnte blanketskader. Til gengæld er især forsidestemplet til 2 og 1 dukaten T3 og T4 meget fornemt skåret, så også professionelle stempelskærer(e) synes at have været involveret i produktionen.

Der foreligger ingen metalanalyser af mønter fra Wolfenbüttel. Da de angiveligt er slået af omsmeltet bordsølv kan de tænkes at indeholde urenheder af metaller, som normalt ikke findes i møntmetal. Det er dog næppe tænkeligt, at urenhederne i sig selv kan have haft nævneværdig indflydelse på fremstillingsprocessen.

Som nævnt skulle mønterne anvendes som sold og er som konsekvens heraf bragt vidt omkring af de pågældende lejesoldater, der næppe selv har beholdt modtagne eksemplarer, hvilket kan forklare mønternes generelle sjældenhed. Især er det påfaldende hvor få gatergroschen, der er bevaret.

Af et møntværk påbegyndt i 1729 fremgår det, at der til mønterne var knyttet et smædenavn, og at mønterne derfor var uglesete af hertugerne fra Wolfenbüttel, hvilket angiveligt skulle have fremprovokeret bestræbelser på at inddrage dem til nedsmeltning. Kort efter udgivelsen af møntværket dukker trivialnavnet hanrejsdaler op i en anden publikation, der dog heller ikke præciserer baggrunden. Efterfølgende udlægges navnet dog til at være en hentydning til en affære mellem grev Philipp Reinhard og hertugens hustru. Hertugen havde imidlertid allerede i 1623 ladet sig skille fra sin hustru, der efterfølgende forlod Wolfenbüttel, hvorfor hun må lades ud af betragtning.

Trivialnavnet hanrejsdaler skyldes derimod en forveksling med en af Christian IV's tyske officerer, Wild- og Rhingreven Otto Ludwig af Solm-Kyrburg-Mörchingen (1597-1634), der som leder af et rytterregiment deltog i slaget ved Lutter am Barenberg 17. august 1626 mod feltherre Tillys katolske tropper³⁰.

I slutningen af 1626 knyttedes Otto Ludwig til det danske hof med ærestitlen hofmarskal og indledte i vinteren 1627 på Dalum kloster et forhold til kongens jævnaldrende hustru til anden hånd Kirsten Munk, der fortsatte, indtil han forlod Danmark i efteråret 1628³¹. Derved gjorde

Otto Ludwig kongen til hanrej, hvad der efter års stridigheder om faderskabet til en datter, Dorothea Elisabeth - senere af kongen kaldt "den kasserede frøken" - som dronningen fødte i 1629, i 1638 udløste i et bitert og definitivt brud mellem de to ægtefæller³². Men det er en ganske anden historie...!

Efterskrift

I 2000 udbød Høiland 7/390 en afstøbning (?) af en tilsyneladende "fantasiudgave" af en Wolfenbüttelspecie, hvor der bl.a. i stedet for den øverste venstre løve i våbenskjoldet er indsat et vognhjul, ligesom de nederste to løver hver er erstattet af et kors. Emnet er senere udbudt på OMG 8/1463.

Et stempelidentisk præget (?) eksemplar blev senere udbudt på Bruun Rasmussen 816/5080 tilføjet en henvisning til P. Joseph 1914. Paul Joseph udgav i 1912 en monografi om mønterne fra Solms, som ikke omtaler den aktuelle "fantasimønt"³³. Der er ikke fundet nogen publikation af Paul Joseph fra 1914, så det uvist, hvad kataloghenvisningen refererer til, og om "mønten" overhovedet har været kendt/beskrivet før dens opdukning i 2000.

Indtil andet er bevist, kategoriseres denne besynderlighed som et (moderne?) falsum³⁴.

Anvendte auktioner og private samlinger

ABR: Arne Bruun Rasmussen (fra 1988 Bruun Rasmussen), København, auktioner.

AHL: B. Ahlström Mynthandel AB, Stockholm, auktioner.

AHL L: B. Ahlström Mynthandel AB, Stockholm, lagerlister.

Bech: Samling birkedommer Christian Frederik Bech, auktion (1. afdeling), 25. april 1906, København.

Benzon: Samling apoteker Alfred Benzon, auktioner, København 1885-88.

Bille-Brahe: Samling Preben Charles Bille-Brahe Selby. Solgt i oktober 1922 til L.E. Bruun.

Overskydende mønter solgt på LEB dubletauktion.

Broge: Samling grosserer Sofus Wilhelm Broge, auktion 1. februar 1938 v/Holger Hede.

Busso Peus: Dr. Busso Peus Nachf. Münzhandlung, Frankfurt a. Main, auktioner.

Devegge: Samling inspektør ved Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, kancelliråd Ole Devegge, auktion afdeling II, 2. april 1867, København.

DNF: Dansk Numismatisk Forening, København, auktioner.

EBM: E. B. Müller, Ålborg, auktioner.

Ernst: Samling sagfører Axel Ernst, Odense, auktioner v/Arne Bruun Rasmussen, København 1965-66.

Skiferdækker Ernst: Samling skiferdækker Heinrich Ernst, Odense, auktion 29. november 1915, København.

Foss: Samling højesteretsassessor Niels Foss 1729, se Märchers artikel i nærværende skrift.

Giessener: Giessener, München, auktioner.

Gorny & Mosch, se Giessener.

Glückstadt: Samling Emil Glückstadt, auktion 15. september 1924, København.

Guildal: Samling fabriksdirektør Johan Peter Goldschmidt Guildal. Samlingen solgt 1918 til L.E. Bruun. Samlingsfortegnelse i NFM 1920, bind III, nr. 14.

Hauberg: Samling Museumsinspektør Peter Hauberg, auktion 4. november 1929 København, v/Holger Hede.

Haunstrup: Samling Grosserer Marius Haunstrup, auktioner v/Dansk Numismatisk Forening.

Hede: Samling overretssagfører Holger Hede, auktioner København v/Bruun Rasmussen og Bjarne Ahlström.

Hede 1955: Auktion 6. september 1955 over anonym samling (Wieder) v/Holger Hede.

Hess: Adolph Hess A.G., Luzern, auktioner.

Hirsch: Gerhard Hirsch, München, auktioner.

Hielmstjerne: Samling geheimeråd Henrik Hielmstjerne. Solgt i 1812 til Frederik VI. Katalog udarbejdet af arkivregistrator J.J. Weber.

Hjort: Samling proprietær Hjort v/Chr. Hee's Eftf eller Sagførernes Auktioner.

Horn: Gert Hornung Mønthatel, København, auktioner.

HØI: Thomas Høiland A/S, København, auktioner.
JDK: Samling Jens Dahl Knudsen, auktioner v/Thomas Høiland A/S.
KSH: Kunsthallen, København, auktioner.
Künker: Fritz Rudolph Künker, Osnabrück, auktioner.
L. Chr. Petersen: Samling Hvidgarver Lauritz Christian Petersen, Odense, auktion 4. maj 1914, København.
LEB: Lars Emil Bruun, hovedsamling (deponeret i Nationalbanken, København). Fortegnelse, L.E. Bruuns Mønt- og Medallesamling – Mønter, Medailler og Pengesedler fra Danmark, Norge, Sverige, Slesvig og Holsten samt Numismatisk Litteratur, København 1928.
LEB dublet: Lars Emil Bruun dubletauktion, 12. oktober 1925, København v/Holger Hede.
Lerche: Samling Grev Lerche, auktion 24-26. marts 1992, København (= ABR 572).
Lyng: Samling kancelliråd, boghandler H.H. J. Lyng, auktion 15. april 1899, København.
Mohr: Samling August Christian Mohr, auktion 11. oktober 1847, København.
Møntboden: Møntboden, Ålborg, lagerlister.
N&T: Nellemann & Thomsen, Århus, auktioner.
Nordjyllands auktioner: Auktion 31. marts 1990.
Oldenburg: H.G. Oldenburg, Kiel, auktioner.
OMG: Oslo Myntgalleri A/S, auktioner.
OMH: Oslo Mynthandel A/S, Oslo, auktioner.
PHK: Samling Poul Henning Knudsen, auktioner v/Bruun Rasmussen.
Rag: Samling lædergrosserer Johannes Walther Franz Lothar Valerius Ragoczy, auktioner v/Holger Hede.
Schou: Samling (udvalgte stykker) direktør H.H. Schou, 9-11. september 1927, auktion København v/Holger Hede.
Schubart: Samling bogtrykker Carl Friderik Schubart, auktion 3. oktober 1831, København.
Schulman: Jacques Schulman N.V., Amsterdam, auktioner.
Spink & Son: Spink & Son, Zürich, auktioner.
Teutoburger: Teutoburger Münzhandlung, auktioner.
Timm: Samling hofkleinsmed Georg Friderich Timm, 1. del, auktion København 18. juli 1831.
von Hemmert: Samling grosserer Peter van Hemert, auktion 10. februar 1807, København.
WAG: Westfälische Auktionsgesellschaft für Münzen und Medaillen, auktion 52, 8-9. oktober 2010.
Wilcke: Samling dr. Julius Wilcke, auktioner v/Chr. Hee's Eftf.
Zinck: Samling Zinck, auktioner v/Thomas Høiland A/S.

Referencer

- Beskrivelse over danske Mynter og Medailler i Den kongelige Samling*, København 1791 (B).
 Ernst, Axel, "De såkaldte "hanrejsmønter" 1627", *NNUM* 1939, nr. 5, s. 109-121.
 Galster, Georg, "Hielmstjerne og Det Kgl. Myntkabinet", *NFM* bind XIII nr. 19, 1933, s. 265 (Artikel fordelt over flere numre).
 Harck, Hans Otto, "En Wolfenbüttel-mønt", *NNUM* 1975, s. 120-121.
 Hede, Holger, *Danmarks og Norges Mønter 1541-1814-1977*, 3. rev. udgave, Dansk Numismatisk Forening 1978 (H.).
 Heiberg, Steffen, *Christian 4. En europæisk statsmand*, Gyldendals bogklubber 2006.
 Meyer, Jerry, "Horn til Christian – Wolfenbüttel, Speciedaler 1627", www.danskmønt.dk.
 Märcher, Michael, "Udmøntningerne i Wolfenbüttel 1627 - og de 14 eksemplarer i Den kgl. Mønt- og Medallesamling", *NNUM* 2016, s. 54-58.
 Joseph, Paul, *Die Münzen und Medaillen des fürstlichen und gräflichen Hauses Solms*, Verlag der Frankfurter Münzzeitung, Frankfurt a. M., 1912.
 Schou, Hans Henrik, *Beskrivelse af Danske og Norske Mønter 1448-1814 og Danske Mønter 1815-1923*, Numismatisk Forening, Kjøbenhavn 1923 (S.).
 Siegs *Møntkatalog* – Norden 2014, 45. udgave, Siegs forlag, Aps. 2013 (Sieg).
 Aagaard, Sven, "Anvendelsen af mikroskoptegnetemetoden til stempelundersøgelser", *NNUM* 1994, s. 138-145.
 Aagaard, Sven, "Kreativitet og konformitet ved stempelfremstilling", *numismatisk rapport* 45, 1995, s. 135-142.
 Aagaard, Sven, "Kronologi af tidlige Kongsbergkroner 1687 belyst ved stempelrevneanalyse", *NNUM* 2003, s. 20-23.
 Aagaard, Sven & Märcher, Michael, "The stereo microscope drawing tube method (MDTM) – an easy and efficient way to make large scale die studies", *The Numismatic Chronicle* vol. 175, 2015, s. 249-262 + plate 28-31.

- 1 For forfatterens regning er der januar 2016 taget fotos af 7 mønter, som nu ligger tilgængelige for offentligheden på museets hjemmeside.
- 2 Kun to speciedalere er undersøgt fysisk. Michael Märcher takkes for fremsendelse af fotos af de 14 mønter i KMMS og af afbildningen af 12 pfennigen fra Joseph 1912. Eksemplarerne i øvrige offentlige samlinger med undtagelse af Berlin og Dresden er undersøgt ud fra Schous kartotek. Der er ikke gjort forsøg på at efterkontrollere, om Schous registreringer svarer til de respektive samlingers nuværende bestand af Wolfenbüttelmønter fra Christian IV.
- 3 Jeg skylder Ottar Ertzeid, Oslo, stor tak for løbende levering af fotos fra ikke skandinaviske auktionskataloger og en generel interesse for at bidrage til en opdateret beskrivelse af Wolfenbüttelspecierne.
- 4 På bl.a. Timms auktion i 1831 købte Reichel flere Wolfenbüttelspeciedalere, som må antages senere at være indgået i Eremitage Museet. Disse mangler i undersøgelsen, da Schou af uviste årsager undlod at tage stanniolaftryk af museets beholdning af Wolfenbüttelmønter.
- 5 L. E. Bruuns Hovedsamling opfattes i opgørelserne over fundne eksemplarer som en offentlig samling.
- 6 Aagaard 1984. Metoden er nyligt navngivet MDTM (Microscope Drawing Tube Method), Aagaard & Märcher 2015.
- 7 Omskrifterne er på alle registrerede stempler gengivet efter Schou 1928, og er ikke altid sammenfaldende med stempeltegningernes punkteringer, hvor punkter kan mangle eller være falske pga. karakteren af undersøgelsesmateriale.
- 8 De respektive stempelkombinationer er opfattet som typer.
- 9 Regnskabstallene jf. Märcher i dette skrift s. 57-58 oplyser ikke møntfoden for de respektive nominaler. For gutergroschen henviser Hede til, at gutergroschen i sit præg oplyser at være slået efter Det Tyske Riges møntforordning, hvorfor de øvrige nominaler antages at følge samme forordning, Hede 1978, s. 213. En endelig afklaring af spørgsmålet vil kræve lødighedsprøver subsidiært massefyldebestemmelser.
- 10 *NUM* 1939, s. 109.
- 11 På Schubarts auktion i 1831 solgtes mod kontant betaling (= anonym køber) som lot 755 et eksemplar for samme pris som bl.a. en 4-dobbelt speciedaler 1627, der i øvrigt gik til Kreber. Mønten betegnes i kataloget som "fusus et cælatus", der ifølge Helle Hornsnes, KMMS, kan oversættes med "støbt og graveret". Mønten er dermed ikke identisk med Rag I/310, og er formentlig alene købt med henblik på omsmelting.
- 12 Mønten er tegnet fra et fremragende fotografi leveret af museet i Berlin til Siegs katalog. Jeg skylder Anders Harck tak for fremsendelse af fotografiet.
- 13 Mønten blev opdaget af Hans Otto Harck, Sorø, ved en studierejse i 1975, Harck 1975. Harck angiver s. 121 ukorrekt, at bagside-stemplets midtertekst lyder "1 GOLDT GULDEN 1627", men anfører korrekt, at stemplets stil svarer til gutergroschen. Mønten blev i 1868 indkøbt - efter testamentarisk bestemmelse - fra den kendte storsamler Benoni Friedländer (1773-1868).
- 14 Hede 1970, s. 140.
- 15 Schou 1927, s. 379.
- 16 Ifølge Schous kartotek blev Bech/289 købt af Wilcke. Eksemplaret fra Wilcke III/254 er imidlertid ikke identisk med Bechs eksemplar (løst stanniolaftryk i Schous kartotek), hvorfor Wilcke må have udskiftet mønten med mønten solgt på Wilcke III/254.
- 17 Fejlagtigt angivet i kataloget som Guildal/828.
- 18 Fejlagtigt angivet i kataloget som Künker 194/2172.
- 19 Som en kuriositet kan nævnes, at eksemplaret af T9 i KMK er kontramarkeret i Rusland og er en såkaldt jefimok. Kontramarkeringen har været så kraftig, at mønten - bedømt ud fra stanniolaftrykket - nærmest er revnet tværs over.
- 20 Af Galster anført som Indlagt i KMMS før 1740, hvor sekretæren i Danske Kancelli Henrik Henrichsen (senere adlet Hielmstjerne) udarbejdede en fortegnelse over mønterne i Det kgl. Myntkabinet, Galster 1933, s. 265. Galster synes således ikke at have været bekendt med møntens proveniens.
- 21 Forfatteren skylder Mette Christensen tak for rentegning af skemaet.
- 22 Aagaard 2003.
- 23 Aagaard 1995.
- 24 Aagaard, upublicerede stempelundersøgelser.
- 25 Eksemplaret kendes fra et stanniolaftryk i Schous kartotek. Desværre har det ikke vist sig muligt at lokalisere det i KMK's samlinger (personlig kontakt december 2015 med Cecilia von Heijne, KMK).
- 26 Hede 1971 s. 213.
- 27 Jeg skylder Dipl.-Museologe (FH) Roger Paul tak for fremsendelse af fotos og uddybende oplysninger om de to mønter.
- 28 Den historiske redegørelse bygger primært på Ernst 1939, men er i enkelte tilfælde suppleret med oplysninger bl.a. fra internettet.
- 29 Af Schou ukorrekt benævnt Reinholdt. Bemærk VICARII i møntteksten, som henviser til dennes nye stilling, men som fejlagtigt senere er udlagt som en skjult henvisning til, at Philipp "vikarierede" for fyrsten i dennes ægteseng. Se videre i teksten.
- 30 Otto Ludwig var en brutal landsknægttype, som senere i 1633 i svensk tjeneste angiveligt lod omkring 1600 katolske bønder i byen Dammerkirch/Dannemarie i Elsass omringe og nedhugge til sidste mand.
- 31 Heiberg 2006, s. 312-321, www.storedanske.dk.
- 32 Meyer (år ukendt), s. 3.
- 33 Tak til Michael Märcher for levering af scanninger af de relevante sider i nævnte monografi.
- 34 Anders Harck har foreslået, at der er tale om en samtidig spottemønt rettet mod Christian IV, hvor de ændrede våbener symboliserer hjul og stejle, pers. kommunikation, dec. 2015. Hertil må dog siges, at det forekommer mere end mistænkeligt, at "mønten" ikke har været bemærket frem til 2000, og at hele to eksemplarer inden for få år udbydes på auktioner i Danmark.